

„Vojna není kojná”, czyli koszarowy humor w warunkach totalitaryzmu

Keywords: humor, language of totalitarian propaganda, obecná čeština, vulgarism, invective

Słowa kluczowe: humor, język propagandy totalitarnej, obecná čeština, wulgaryzm, inwektywa

Abstract

The article presents linguistic methods of achieving a comic effect in the humorous novel *Černí baroni* by M. Švandrlík. These include inter alia: combining elements from various varieties of the Czech language (*spisovná čeština*, *obecná čeština*, dialect) or Czech and Slovak language, introducing vulgarisms, scatological vocabulary and invectives into the language of totalitarian propaganda, contrast of form and content and syntactic parallelism. The important social functions of laughter are emphasized as a reaction to humor, especially during a difficult time of social life, which was the communist period, e.g. therapeutic, integrative and separating.

Artykuł prezentuje językowe sposoby osiągnięcia efektu komicznego przez Milošava Švandrlíka w powieści humorystycznej *Černí baroni*. Są to m.in. łączenie elementów z różnych odmian języka czeskiego (*spisovná čeština*, *obecná čeština*, gwary) lub czeszczyzny i języka słowackiego, wprowadzanie wulgaryzmów, słownictwa skatologicznego i inwektyw do języka propagandy totalitarnej, kontrast formy i treści, paralelizm składniowy. Podkreślone zostają istotne funkcje społeczne śmiechu jako reakcji na humor szczególnie w trudnym czasie życia społecznego, jakim był okres komunistyczny, np.: terapeutyczna, integracyjna i separująca.

Początek lat pięćdziesiątych XX wieku to tragiczny okres w historii powojennej Czechosłowacji. Nowy bowiem układ sił po zakończeniu II wojny światowej nie dawał nadziei na wolność i powrót tradycji demokratycznych – totalitaryzm nazistowski Niemiec został zastąpiony przez totalitaryzm stalinowskiego Związku Radzieckiego. Zja-

wisko to dotyczy w równej mierze Czechosłowacji pierwszej połowy lat pięćdziesiątych, jak i innych krajów tzw. obozu socjalistycznego. Po przewrocie lutowym w 1948 r. władza państwa czechosłowackiego całkowicie podporządkowała życie społeczeństwa panującej wówczas ideologii komunistycznej. Za pomocą cenzury kontrolowane były wszystkie sfery życia społecznego i jednostkowego, a wszechobecna propaganda narzucała obywatelom „jedynie słuszne” poglądy i przekonania. Wszelkie odstępstwa od „słusznej linii państwowej” były piętnowane i ściągały na niepokornych niezwykle surowe kary w myśl głoszonego propagandowego hasła: *Kto nie jest z nami, jest przeciw nam*. Narzędziem terroru stawały się takie instytucje, jak sądy, armia czy milicja, nad którymi państwo rozciągało pełną kontrolę.

Jedną z dotkliwych form represji przeciwko społeczeństwu stały się bataliony robocze¹, czyli jednostki pracy przymusowej funkcjonujące w ramach armii. Były one tworzone w latach 1949–1954 w Czechosłowacji, Polsce i na Węgrzech. Oddziały te wysyłało do ciężkiej pracy głównie w kamieniołomach, kopalniach węgla czy uranu oraz na różnego typu budowach. Bataliony robocze pełniły *de facto* funkcję obozów internowania, w których miała się dokonywać resocjalizacja „elementu obcego klasowo”, jednak jako karne jednostki zmilitaryzowane od obozów różniły się tym, że żołnierze byli tu zmuszani do pracy niejednokrotnie w niezwykle ciężkich warunkach i często w ciągłym zagrożeniu życia².

¹ W Czechosłowacji były to Pomocné technické prapory (PTP) lub Vojenské tábory nucených prací (VTNP), do których wcielano osoby posiadające orzeczenie wojskowej komisji lekarskiej o całkowitej niezdolności do czynnej służby wojskowej, czyli kategorię E, bez względu na ich stan zdrowia. Kryterium zatem przyznawania członkom tych batalionów powyższej kategorii nie było zdrowotne, ale polityczne. Stanowili oni bowiem tzw. element niepewny politycznie. Ze względu na czarne naszywki na naramiennikach mundurów nazywano ich „czarnymi baronami”.

² Należy podkreślić, że warunki pracy w stalinowskich batalionach roboczych były „mírnější v malých odloučených útvech lehkých PTP, než v hlubinných dolech s nepřetržitým provozem. U vojáků nasazených v PTP nebyl brán velký ohled na

Wycinek z historii czechosłowackich batalionów roboczych (PTP) opisuje w swoisty sposób w swojej powieści pt. *Černí baroni aneb Válčili jsme za Čepičky*³ Miloslav Švandrlík (1932–2009). Swoistość owa polega na tym, że autor dokonuje tutaj rozrachunku z trudną i przykrą przeszłością w sposób właściwy sobie, a więc humorystyczny. Znał doskonale zasady funkcjonowania tych instytucji z własnego doświadczenia, ponieważ w batalionie roboczym na zamku Zelená Hora pod Nepomukiem służył 26 miesięcy (od października 1953 do grudnia 1955) (*Slovník české literatury po roce 1945*, online).

Wyjątkowe poczucie humoru M. Švandrlíka stało się symptomatyczne dla całej jego twórczości, obejmującej szereg humorystycznych utworów począwszy od tekstów publikowanych w czasopiśmie „Dikobraz” oraz zabawnych tekstów kabaretowych, utworów radiowych i telewizyjnych, opowiadań dla dzieci i młodzieży, po opowiadania satyryczne, horrory, kryminały czy humoreski historyczne. Owa różnorodność gatunkowa jego tekstów, jak również niezwykła umiejętność wykorzystania satyry i ironii w kreacji postaci i sytuacji przy-

bezpiečnost práce, hygienu a zdravotní stav mužstva. Důležité bylo naopak plnění a přesahování norem, jelikož velitelé v takovém případě dostávali příplatky. Materiální zabezpečení jednotek bylo skromné – například uniformy často pocházely ze zásob wehrmachtu. Podmínky ubytování příslušníků PTP se lišily, až na výjimky nebyli vojáci v kasárnách, ale v různých provizorních podmínkách, často v nevyhovujících objektech a to bez ohledu na ustanovení vojenských řádů. Podmínky ubytování byly relativně lepší u těžkých PTP, které byly dlouhodobě na jednom místě, na rozdíl od těch lehkých PTP, jejichž mužstvo se často stěhovalo” (http://cs.wikipedia.org/wiki/Pomocný_technický_prapor [dostęp: 14.11.2019]).

³ Pierwsza wersja tej powieści powstała podczas Praskiej Wiosny i została wydana w 1969 roku, choć jak twierdzi autor: „Po vstupu vojsk Varšavského paktu do Československa jsem měl hotovou polovinu knihy, ale nakladatel nechtěl dále čekat. Sebral mi ze stolu sedmáct kapitol a vydal na poslední chvíli to, co bylo později označováno jako první díl. [...] Knička vyšla bez mého vědomí v zahraničí, u nás byla popisována, fotografována a jinak rozmnožována. Veksláci ji prodávali na černém trhu. Z knihoven byla ukradena dřív, než mohla být stažena z oběhu” (z wypowiedzi M. Švandrlíka zamieszczonej na wewnętrznej stronie okładki wydania z 1990 roku; Švandrlík 1990). Pełne wydanie książki było możliwe dopiero po aksamitnej rewolucji i ukazało się w 1990 roku nakładem wydawnictwa Mladá fronta.

czyniły się do dużej popularności M. Švandrlíka w Czechach już w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w., szczególnie zaś po aksamitnej rewolucji⁴. Fenomen poczytności M. Švandrlíka zatem wynika przede wszystkim z charakteru ludycznego jego utworów, są to bowiem proste teksty, pisane dla zabawy.

Najbardziej znanym utworem jest wspomniana powyżej powieść humorystyczna *Černí baroni aneb Válčili jsme za Čepičky*, której głównym bohaterem jest szeregowiec Roman Kefalín, asystent reżysera Teatru Wiejskiego w Pradze, odbywający służbę wojskową w batalionie roboczym na zamku Zelená Hora pod Nepomukiem. Oba powyższe fakty stanowią tu jedno z wielu wątków autobiograficznych, M. Švandrlík bowiem pracował dość krótko w 1953 r. jako asystent reżysera Alfréda Radoka w teatrze Vesnické divadlo (w praskiej dzielnicy Hloubětín), po tym jak przerwał studia reżyserskie na Akademii Sztuk Sceniczych w Pradze (DAMU), a przed powołaniem go do batalionu roboczego na zamek Zelená Hora pod Nepomukiem. Postać Romana Kefalína jest zatem *alter ego* pisarza. Stanowi także ogniwo spajające wiele utworów czeskiego pisarza, napisanych po 1990 r. i będących kontynuacją wątków powieści *Černí baroni*⁵.

Dominujący aspekt ludyczny utworu M. Švandrlíka nie przesłania jednak także głębszej refleksji, ponieważ autor za pomocą humoru, satyry i ironii zręcznie opisuje trudną rzeczywistość, w jakiej znaleźli się poborowi, demaskując tym samym absurdy panujące w armii socjalistycznej i wyśmiewając wszelkie hasła poprawności politycznej tego okresu. W niniejszych rozważaniach przedstawimy sposoby

⁴ Należy dodać, że większość opublikowanych utworów M. Švandrlíka jest łatwo rozpoznawalna dzięki szacie graficznej, którą tworzą ilustracje Jiřígo Wintera Neprakty. Wieloletnia współpraca pisarza ze znanym czeskim rysownikiem i karykaturzystą rozpoczęła się już w latach siedemdziesiątych XX w. na łamach „Dikobrazu”.

⁵ Do nich należą m.in. *Lásky černého barona. Příběhy Romana Kefalína z let 1947 až 1952* (1991), *Říkali mu Terazky aneb Šest půllitrů u Jelínků* (1991), *Kam to kráčíš, Kefalíne? aneb Ještě máme, co jsme chtěli* (1991), *Pět sekýr poručíka Hamáčka* (1993), *Černí baroni po čtyřiceti letech* (1998) czy *Stoletý major Terazky* (2000).

osiągania komizmu słowno-sytuacyjnego w interesującej nas powieści, będącego przejawem humoru koszarowego w warunkach totalitaryzmu⁶.

Opisana przez autora codzienność młodych mężczyzn, wcielonych do armii jako „element obcy klasowo”, stanowi zderzenie świata zdroworozsądkowego z głupotą, ignorancją, brakiem inteligencji i arogancją dowódców, co daje obraz rzeczywistości surrealistycznej, groteskowej. Najwyraźniejszym przykładem ignorancji, ograniczenia intelektualnego i braku kompetencji kadry oficerskiej jest postać majora Haluški, zwanego Terazky⁷, którego autor charakteryzuje w następujący sposób:

Nikdo neveděl přesně, jaké byl národnosti. Snad Rusín, možná i Avar. Mluvil jazykem vzdáleně připomínajícím slovenštinu. V mládí býval dřevorubcem, ale sekýru brzy zaměnil za pušku, vstoupiv do armády Slovenského štátu. Bojoval proti Rusům, byl raněn a dostal řád. Ve čtyřiačtyřicátém roce se přidal k slovenskému povstání, byl raněn a dostal další řád. Po skončení války se pracně naučil číst, což mu spolu s tím, že zvolil správnou linii, umožnilo stát se důstojníkem. Po několika průsvizích u jehoových jednotek byl převelen k pětépákům.

„Čo bolo, bolo,” bylo jeho nejoblíbenější přísloví. „Terazky som majorom!” (10)⁸.

⁶ Badania nad humorem posiadają długą tradycję. Obecnie humorologia to interdyscyplinarna dziedzina naukowa, w ramach której humor stanowi przedmiot badań w perspektywie m.in. psychologicznej, antropologicznej, kulturolożniczej, lingwistycznej, literaturoznawczej czy socjologicznej. Z niezwykle obszernej literatury dotyczącej tego zagadnienia por. np. krakowską serię wydawniczą *Humour and Culture* (tomy np. *Hungarian humour* 2012, *Humor polski* 2015) czy tomy zbiorowe, np. *Humor i karnawalizacja we współczesnej komunikacji językowej* (Lublin 2007), *Humor w perspektywie kulturowo-językowej* (Lublin 2013), *Świat humoru* (Opole 2000). Interdyscyplinarnym badaniom humoru poświęcone są także czasopisma, np. „International Journal of Humor Research” czy „The European Journal of Humour Research”.

⁷ *Notabene* bohater ten wzorowany jest na autentycznej postaci – majora Andreja Gazdy, pochodzącego z północnowschodniej Słowacji, opisanego przez Ivo Pejčocha w publikacji *Od Švejka k Terazkymu* (Pejčoch 2015).

⁸ W nawiasie podaję stronę, z której pochodzi przytaczany fragment powieści (Švandrlík 1990).

Wypowiedzi majora Halušky wywołują efekt komiczny, ponieważ ujawniają jego postawę ignorancji wobec faktów historycznych i kulturowych, postawę, w której jak w soczewce ogniskuje się podejście władzy totalitarnej do wydarzeń historyczno-kulturowych, szczególnie tych niewygodnych, czyli niezgodnych z linią polityki komunizmu. Porównajmy poniższe przykłady decyzji majora, podjętych po objęciu dowództwa na Zelenej Hoře:

„Na čo také veľké stromy? ” ukázal na niekoľko stoletých cedrů, chráněných památkovým úřadem. „Popílit! Všetky popílit!” (11)

„Čo je to” zeptal se dychtivě [Terazky – G.B.] [...]

„Kašna,” dostalo se mu odpovědi.

„Kášňa?” podivil se. „Na čo je vojáku treba kášňa? Ja som bol dobrý vojak a nikedý som kášně nepotreboval! Vziť krompač a kášně rozbourovat!” (11)

„Prečo jstě, súdruh vojin, namalovali súdruha Žižku s takýmto klacikom!” [palcátom – G.B.] [...] „Dajť mu do tej ruky ľahký gulomet!”

„V té době, soudruhu majore, kulometry nebyly,” bránil se vojin.

„V aké době?” nechápal major.

„V patnáctém století,” šeptal malíř.

„Čo bolo, to bolo,” řekl major Haluška. „Terazky som majorom!” (12)

Ignorancja wobec wydarzeń historycznych wpływała na ich interpretację na korzyść aparatu władzy i prowadziła do celowego fałszowania faktów dziejowych i manipulowania nimi, co osiągało niekiedy absurdalny wymiar. Przykładem takiego sposobu myślenia w utworze *Černí baroni* jest Dušan Jasánek, który stał się obiektem żartów z powodu swojej bezrefleksyjnej fascynacji ideologią komunistyczną. Brak krytycyzmu bowiem powodował, że przyjmował za prawdę nawet niedorzeczne wyjaśnianie faktów, przekręcanie historii, na przykład w odniesieniu do dziewiętnastowiecznej mistyfikacji Václava Hanki i Josefa Lindy – rzekomego odnalezienia na zamku Zelená Hora pod Nepomukiem (czyli w miesiącu koszarowania ich jednostki) rękopisu z najstarszych dziejów Czech:

Dušan Jasánek se naklonil ke Kefalínovi a řekl: „Zde byl nalezen Rukopis zelenohorský. Česká buržoazie se chtěla vyrovnat buržoazii německé, a proto se dopustila podvodu. Proletáři s tím ovšem nesouhlasili. [...] Buržoazie se vždycky snažila

podvádět dělníky,” zašeptal Jasánek, „což se jí dařilo za vydatné pomoci sociální demokracie. Sociálfašistické bojůvky byly vždy hlavním nebezpečím” (9).

Z kolei brak wykształcenia, cechujący majora Haluškę, jest przyczyną nieznamomości znaczenia niektórych wyrazów i trudności zrozumienia zawiłych problemów ideologicznych. Major zadawał więc pytania swoim podwładnym nie tylko o sens pojedynczych słów, ale także całych tekstów, demaskując się w ten sposób i dając powód do żartów. Pytał na przykład lekarza Hořca:

„Počujte, súdruh kapitán,” pravil jakby zcela mimochodem. „Čo si predstavujete pod takým slovom horizontálný?” (299).

albo Romana Kefalína w pożegnalnej rozmowie:

„Ale stejně to bylo všechno absurdní, soudruhu majore!” usmál se Kefalín.

„Bolo,” přikývl Terazky. „Bože moj, bolo!”

Chvilí mlčel a [...] překvapil ho [Kefalína – G.B.] otázkou, kterou měl delší dobu na jazyku. „A čo si predstavujete pod takým slovom absurdný?” (383).

Romana Kefalína Terazky pytał także o zrozumienie obowiązkowej lektury z zakresu doktryny marksistowsko-leninowskiej:

„A rozuměli stě voláчему?” zajímalo Terazkyho.

„Ano, soudruhu majore,” zvolal Kefalín pevným hlasem. „Vše jsem nejen prostudoval, ale i pochopil.”

„To hovortě swojej babičke, Kefalín,” ušklíbl se Terazky. „Ja som majorom a neviem z toho nič!” (232).

Nieuctwo kadry wykorzystywane było wielokrotnie przez podległych jej żołnierzy do wywołania efektu komicznego, co znalazło odzwierciedlenie w opisanych przez M. Švandrlíka relacjach kadry oficerskiej z podwładnymi. Obiektem takich działań był m.in. porucznik Hamáček, który wyjaśniał Kefalínowi historyczną tradycję Tábo-
ra, miasta w południowych Czechach:

„Tábor má slavný vojenský tradice, Kefalín! Víte, že na blížkém Kozím Hradku byl upálen Mistr Jan Hus?”

„Ano, to je mi známo,” odvětil Kefalín. „Jeho popel byl pak hozen do Lužnice.”

„No vidíte, jaký svinstvo se za toho kapitalismu dělalo” (189).

Postawy aparatu władzy, którego przedstawicielami byli oficerowie i podoficerowie, dostarczały żołnierzom – jak widać z przytoczonego materiału – wielu powodów do żartów. Warto tu wspomnieć jeszcze o jednym istotnym fakcie, mianowicie o przekonaniu członków kadry, że stanowią bardzo ważne ogniwo w machinie politycznej kmunizmu. Dawało im to poczucie przewagi i wyższości nad podwładnymi, uznanymi przez tę władzę za wrogów dominującej ideologii, co żołnierze z powodzeniem jednak wykorzystywali do ośmieszania przełożonych. Przedmiotem żartów stał się na przykład porucznik Troník, który z przesadą i egzaltacją opowiadał o poturbowaniu go przez dwóch żołnierzy, Macka i Cínę:

„Nejde o mě, soudruzí, jde o to, že v mé osobě napadli všechny politické pracovníky, celou naši lidově demokratickou armádu a vlastně...”

„Celý socialistický tábor,” napověděl Kefalín.

„Ano!” souhlasil poručík. „Každým svým činem dáváme, soudruzí, najevo, na které straně barikády stojíme!” (289)

W rezultacie bowiem chodziło o fałszywe przekonanie, które dawało poczucie wyższości jedynie nad słabszymi, co łatwo demaskował strach kadry oficerskiej przed dowództwem w obliczu komisji inspekcyjnej w koszarach, przejawiający się w ich języku. Porównajmy wywołującą śmiech podwładnych wypowiedź kapitana Honca:

„Vojáci!” vyzýval kapitán Honec, „bud'te ustavičně ve střehu! Neprolelkujte na stráž ani minutu, neboť v každém okamžiku vás může přepadnout diverzant. A když ne diverzant, tedy někdo z prověřkové komise, což by bylo podstatně horší! Nesmějte se Voňavka!” (297–298)

Analizowany utwór dostarcza wielu przykładów komizmu słownego, który autor osiąga m.in. za pomocą odpowiedniego wykorzystania środków z różnych płaszczyzn i odmian czeszczyzny. Jak twierdzi Karel Hausenblas, jest to podstawowy sposób osiągnięcia komizmu w prozie humorystycznej. Badacz zauważa, że idzie o „Křížení rovin i jednotlivých prvků knižních, archaických nebo čitankově papírových na jedné straně, a hovorových a familiárních, řidčeji vulgárních na straně druhé” (Hausenblas 1962, s. 92). Przyjrzyjmy się niektórym egzemplifikacjom tych zabiegów w powieści M. Švandrlíka, w któ-

rych efekt humorystyczny jest często dodatkowo spotęgowany przez zestawienie treści wysokiej z niską. W poniższych przykładach w celu skonstrastowania z odmianą literacką języka czeskiego (*spisovná čeština*) oraz z językiem propagandy totalitarnej został wykorzystany szereg elementów potocznej nieliterackiej odmiany czeszczyzny (*obecná čeština*) zarówno morfonologicznych, takich jak, np.: dyftongizacja *y > ej*: *každy z vás, kázeň musí bej, ten spláče nad vejdelkem*, zwężenie *é > í*: *ze svý babičky*, v-protetyczne przed nagłosowym o-: *von*, zanik wygłosowego -l w imiesłowie czasu przeszłego: *nemoh*, czy fleksyjnych, np.: *s flákačema, mezi váma, oni si myslej*, jak i leksykalnych, np.: *flákač, hajzl, makat, nacmarat se, neprochlastat, prachy, dělat šoufky, spláče na vejdelkem*, na przykład w wypowiedzi porucznika Hamáčka:

„Kdo by měl ručičky dozadu, ten u mne spláče nad vejdelkem! S flákačema se nebudu mazlit, to ať každý vezme na vědomí. Ale, soudruzi, pozor: [...] vy si i vyděláte prachy [...] polovinu vám uložíme na knížku. To proto, soudruzi, abyste všechno neprochlastali. Osobně vás upozorňuju, že kasárna nejsou pivnice, a kdo se venku nacmará, musí vystřízlivět dřív, než projde kolem dozorčího! [...] Mezi váma jsou různá čísla, který si myslej, že na ně kázeň neplatí a že si z představených budou dělat šoufky!” (43–44).

Wielokrotnie funkcję podkreślenia literackiego sposobu wysławiania pełni spójnik *jelikož*, typowy dla języka pisanego⁹. Tego typu zabiegi, polegające na skonstrastowaniu treści z formą, stanowią jeden z prostych, ogólnokomicznych mechanizmów, który w sposób nieskomplikowany oddziałuje na odbiorcę i wywołuje jego rozbawienie (por. Buttler 2001, Borecký 2000), np.:

A jelikož vrhač knedlíkem nejevil ochotu přiznat se ke svému hanebnému činu, zapískal Halík nástup (9).

Spójnik *jelikož* występuje także w wypowiedzi Cimla, trudniącego się w cywilu kradzieżą samochodów, który w wywodzie o charakterze kolokwialnym z wykorzystaniem wulgaryzmu *hajzl*, parafrazuje sło-

⁹ *Slovník spisovného jazyka českého* (1983) kwalifikuje ten spójnik jako *kníží*.

wa swoich rodziców, uzasadniając fakt ich ateistycznego poglądu na świat:

„Můj táta vystoupil z církve, jelikož ho katecheta při náboženství řezal rákoskou. Máma zase říká, že kdyby existoval nějaký Pánbůh, tak by ji nemoh trestat takovým hajzlem, jako jsem já, jelikož se proti němu ničím neprovinila” (56).

Z podobną realizacją spotykamy się w reakcji R. Kefalina na skierowaną do niego obraźliwą wypowiedź mistrza murarskiego, Francla:

„Ty kriminálníku,” řekl zlostně [Francel – G.B.], „si dělej šoufky ze svý babičky! Až budeš na vojně čtvrtým, pátým rokem, von tě už ten humor přejde!”

„Předně nejsem kriminálník,” pravil důstojně Kefalín, „ale svazácký funkcionář a agitátor roty! Za druhé mám právo se vás zeptat, jelikož v oblasti výkopu nejsem odborník!” (52).

W kolejnym przykładzie, jakim jest rozmowa majora Terazky z porucznikiem Pernicą, oprócz zestawienia wypowiedzi o charakterze potocznym, zawierającej także element wulgarny z zakresu skatologii, z wypowiedzią obejmującą spójnik *jelikož*, mamy do czynienia z kontrastem „wysokich” środków językowych z „niską” treścią, co potęguje efekt komiczny:

„Vy stě sa posrali, Pernica!” vybuchl zlostně [Terazky – G.B.], „Bože moj, také důstojníky mi súdruhovja posílají!”

„Soudruhu majore,” koktal nadporučík, „nemohl jsem vyhledat latrinu, jelikož...” (306).

Innym zabiegiem służącym wywołaniu efektu komicznego jest przemieszanie elementów czeszczyzny literackiej i dialektu w języku porucznika Mazurka, który był Polakiem, pochodzącym z przygranicznej wsi pod Ostrawą. Jego wypowiedzi świadczą o trudnościach z mówieniem po czesku, co autor przedstawił za pomocą środków językowych z płaszczyzny fonologicznej (brak konsekwentnej opozycji iloczynowej – brak iloczynu typowy dla polszczyzny i gwar pogranicznych), składniowej (zdania eliptyczne, urwane, brak związku przyczynowo-skutkowego, logiki wypowiedzi) oraz leksykalnej (brak odpowiedniego słownictwa). Takie wystąpienia porucznika Mazurka

wywoływały ogólną wesołość i wzbudzały śmiech nie tylko podległych mu żołnierzy, ale także kadry oficerskiej, np.:

„Soudruzí, ja doufam, že jak sa to požaduje, učiníme všeci, jak to má byt, protože to je spravne, že ano, my všeci, tak to má byt a jen tak budeme spolu vychazet [...]” (203).

„[...] zejména se inspekce pozastavovala nad tím, že soustavně říká [Mazurek – G.B.]: sovětské staty americké, soudruh Adenauer, a když byl dotázán na státní hymnu, zazpíval falešně píseň Armádě zdar!” (207).

W omawianej powieści ciekawym zabiegiem osiągnięcia efektu komicznego jest także mieszanie elementów czeszczyzny i języka słowackiego. Takim językiem posługuje się wspominany już powyżej major Haluška, a jego wypowiedzi to mieszanina tworząca swoisty kod językowy, *notabene* podobny sposób łączenia w języku elementów czeskich i słowackich nie był w ówczesnej armii czechosłowackiej czymś zupełnie obcym. Przywołajmy zatem kolejne przykłady wypowiedzi majora Haluški:

„Stě uvedomělý. Vojak ma byt' uvedomělý a oholený! A protože vietě cudzú reč, budete robít písára! Chod'te so mnou!” (14).

„Vojenské tajemstvo je naozaj vela dôležitá vec. Súduhovja! Ako vyzerá mezinárodná situácia na celom sviete, môžem říct, že má veliký význam, jak už som hovoril, na celom sviete. Mnohý súduh aj terazky ujdě za hranice, ale taký súduh snad ani není súduh! On ten kapitalismus, súduhovja, má aj vela nedostatkov. Není všetko, co sa blyští!” (35).

Częstym zabiegiem osiągnięcia komizmu w utworze M. Švandrlíka jest wykorzystywanie języka propagandy totalitarnej, utartych frazesów nowomowy w kontekstach, które powodują ich semantyczną dewaluację. Taki efekt uzyskuje autor na przykład w wypowiedzi porucznika Hamáčka, przemawiającego na temat „budowania socjalizmu i społeczeństwa socjalistycznego”:

„Soudruzí!” řekl poté velitel [porucznik Hamáček – G.B.] „My, občané naší republiky, si musíme uvědomit, že naši lidově demokratickou armádu nebudujeme pro srandu králíkům!” (61).

Powyższe zabiegi polegające na skonstruowaniu treści i formy dobrze ilustrują także wypowiedzi R. Kefalína na temat świń, które hodował w koszarach na Zielonej Górze:

„Pašící,” říkal jim Kefalín, „stanete se prvními vycvičenými vepři naší lidově demokratické armády! [...] Společnými silami budeme postupovat vpřed až k úplné a naprosté vycvičenosti. Stanete se nejchytřejšími a nejšíkovnějšími erárními vepři v historii naší armády [...]” (136).

„Avšak nastal čas, vážení pašící, kdy se všechno změní! [...] Vybudují vám ráj vepřů, a to brigádnicky, bez nároků na odměnu!” (141).

„Plány revanšistů zhatí naši vepři boubelatí” (142).

Notabene komiczny efekt wywołują także same imiona, jakie R. Kefalín nadał świniom: *Licinius*, *Božetěch*, *Esmeralda*, odwołujące do łacińskiej, słowiańskiej i literackiej tradycji imienniczej i przeciwstawiające je utrwalonemu w naszej kulturze negatywnemu stereotypowi świni¹⁰. Wybór imion R. Kefalín tłumaczy ironicznie w następujący sposób:

„Dávat prasatům jména nemá v našem národě tradici. [...] O tom, jak nazývají vepře v spřátelených státech, jsem se v brožurkách nedočetl. Jména, obvyklá v imperialistickém válečném seskupení jsem nemohl přijmout ze zásadních ideových důvodů” (136–137).

Język propagandy zestawiany przez M. Švandrlíka ze słownictwem wulgarnym i skatologicznym jest szczególnym przypadkiem dewaluacji języka a zarazem zabiegiem osiągnięcia humoru, zaliczanym do prostych mechanizmów ogólnokomicznych (por. Buttler 2001). Autor zastosował go w języku postaci szeregowych żołnierzy, np. R. Kefalína:

¹⁰ Potwierdzają ten fakt m.in. frazeologizmy funkcjonujące w czeszczyźnie, będące odzwierciedleniem negatywnego stereotypu językowego tego zwierzęcia funkcjonującego w świadomości użytkowników języka czeskiego, np.: *být tlustý jak svině*, *chlastat jak svině*, *vožrát se/ožrát se/opít se jako svině*, *zachovat se/chovat se jako svině* (por. Balowska 2013).

„Soudruh ministr [Alois Čepička – G.B.] očekával pochopení od nás všech,” pokračoval Troník, „a zejména pak od svazáků! Co myslíte, že by udělal, kdyby vás teď v tomto stavu viděl?”

„Posral by se,” hádal Kefalín (217).

Jednak w wypowiedziach dowódców nabiera szczególnej wyrazistości, np.:

„Súduhovja,” pravil. „Toto sa němohlo stať! Terazky sme v riti!” [major Haluška – G.B.] (313).

„My, marxisté, tuto přírodu ovládáme! Jenomže to nám je momentálně hovno platný” [kapitan Ořech – G.B.] (314).

„Ti svazáci! To je přímo začarované, ale v každém větším průseru musí být svazák!” [porucznik Troník – G.B.] (253).

„Nejsem dezertér a kam mě společnost postaví, tam rád a obětavě politicky pracuju! Ale tohle, soudruzi, to už mě, namouduši, sere!” [porucznik Troník – G.B.] (290).

„S tím jděte do prdele, soudruhu!” vybuchl poručík, „ale pamatujte si, že nade mnou ještě žádné sabotér nevyhrál!” [porucznik Hamáček – G.B.] (18).

„Můžete mi, soudruhu vojíne, vysvětlit, proč píšete prasatům na prdele?” [porucznik Hamáček – G.B.] (136).

Słownictwo wulgarne używane przez oficerów i podoficerów pełni również funkcję inwektyw i służy do deprecjonowania podległych im żołnierzy z batalionów PTP, do okazania im swojej wyższości i władzy nad nimi. Stanowi przejaw lekceważenia, negatywnego stosunku do podwładnych traktowanych jako wróg klasowy i „element niepewny politycznie”. Autor wykorzystuje tu funkcjonujące w czeskim potocznym języku nieliterackim bogate słownictwo emocjonalne o charakterze obraźliwym, a efekt komiczny osiąga dzięki nagromadzeniu w jednej wypowiedzi znacznej ilości środków słownego obrazania. Przykładem zastosowania tego typu szeregów synonimicznych jest mowa generała Mandla, którego cechowała wrogość i pogarda wobec żołnierzy służących w batalionach PTP, czemu dawał wyraz, zwracając się do nich bezpośrednio, np. do głównego bohatera R. Kefalína:

„Ty svině reakcionářská! Ty špinavej lupiči! Ty štěnice armády! [...] Já si na tebe posvítím, ty loupežníku!” křičel generál. „Na všechny si posvítím! Já to vaše reakcionářský hnízdo vyplním, že se nebudete stačit divit! Já vám ukážu, vy paraziti!” (181).¹¹

Należy tu dodać, że obraźliwy charakter mogło mieć także słownictwo nienacechowane, słowa neutralne, które nabierały negatywnego zabarwienia w określonym kontekście. Jednym z takich słów, stosunkowo często stosowanych przez M. Švandrlíka w analizowanej powieści, jest *inteligent*. Dzięki temu autor oddaje realia opisywanego okresu i działania propagandy komunistycznej, inteligencja bowiem jako warstwa społeczna była wówczas wrogiem klasowym komunizmu, a słowo *inteligent* funkcjonowało jako inwektywa¹². Jak zauważa Petr Fidelius, stosowanie słów *inteligencja*, *inteligent* przez język propagandy komunistycznej jest przykładem na zjawisko nadużywania słów, co prowadzi do inflacji i dewaluacji ich znaczenia (Fidelius 2016, s. 180n.). Porównajmy poniższe przykłady użycia wyrazu *inteligent* o sekundarnej funkcji obraźliwej:

„Vy jste, Kefalín, simulant a k tomu ještě inteligent!” (189).

„Jsou-li v našem státě tři třídy: dělnická, rolnická a pracující inteligence, kam patří důstojníci? Nuže, soudruzi, já se domnívám, že jsme pracující inteligenti.”

„Prečo?” otázal se nespokojeně Terazky. „Prečo máme byť inteligenti, keď sme nič neurobili?” (299).

Funkcję inwektyw pełniły także określenia *profesor* i *docent*, traktowane przez kadrę jako synonimiczne względem *inteligent*, *inteligence*, np.:

¹¹ Warto tu przywołać znane dzieło Jaroslava Haška *Osudy dobrého vojáka Švejka*, w którym autor po mistrzowsku operuje szeregami synonimicznymi o podobnej funkcji, np.: „Nemyslete si, vy hovniválové, vy líní krávy a bagounové, že vám tato vojna skončí na tomto světě. My se ještě po smrti uhlídáme, a já vám udělám takovej očistec, že z toho budete jeleni, vy svinská bando” (Hašek 1990, s. 142).

¹² Na temat leksykalnych sposobów wyrażania obrazu wroga politycznego w powieści *Černí baroni* por. Balowska 2009.

„To je něco jako profesor, že jo?” zaráduje se svobodník. „Z toho vás, chlape, dostaneme. Dáte si dvě stě metrů plížení, pár klencáků do kaluže a bude po inteligenci! [...] To sem přišel jeden,” říká, „kterej byl docent. Tak jsem ho zahnal kopat latrínu a řek jsem mu: když seš docent, budeš makat na dvě stě procent!” (7).

„A hele!” zaradoval se [svobodník Halík – G.B.]. „Docent Kefalín už se přišel fláknout na ošetřovnu! Domnívá se, že se mu povede vojnu promarodit! Ale to se mejlí pan docent, to se teda mejlí!” (47).

„Salát,” zahučel Halík. „Tihle docenti jsou samí saláti! Všechny bych je dal do Myšelinky, aby viděli, co je poctivá práce! Hajzlové študovaný! Intelektuálský!” (23).

Jednym z zastosowanych przez M. Švandrlíka mechanizmów ogólnokomicznych wzbudzających wesołość odbiorcy jest także celowe powtórzenie (por. Buttler 2001). Ciekawym i oryginalnym przykładem tego typu zabiegu jest paralelizm składniowy wykorzystany przez autora jako maniera językowa występująca w wypowiedziach porucznika Hamáčka, wielokrotnie powtarzającego strukturę pytania z zaimkiem *co*, na które zawsze sam udziela odpowiedzi, np.:

„Soudruzí,” ujal se slova Hamáček. „Nadešel čas, abychom se spolu rozloučili, neboť jsem co? Neboť jsem převelen! [...] Je jím soudruh nadporučík Pavol Mazurek, kterému předávám co? Kterému předávám slovo!” (205).

„Kefalín!” zařval poručík. „Tyhle žvásty říkejte svojí prababičce a ne mně! Vy jednou špatně skončíte, jelikož jste drzej jako co? Jelikož jste drzej jako vopice! Já jsem, jakožto důstojník, pořád váš představenej, kterému nesmíte co? Kterému nesmíte odmílovat! Vojná není debatní klub a kdo je vyšší, ten tady poroučí! Když vám dám rozkaz, abyste se se mnou šel vožrát, tak se se mnou půjdete co?”

„Tak se s vámi půjdu ožrát,” řekl odevzdaně Kefalín.

„Správně!” pochválil ho poručík. „Vy musíte poslouchat, neboť jste pouhý vojín a nikoliv co? Nikoliv důstojník!” (273–274).

Koszarowy humor w powieści *Černí baroni* M. Švandrlíka nasuwa oczywistą analogię z dziełem Jaroslava Haška *Osudy dobrého vojáka Švejka*, w którym autor z wykorzystaniem elementów komizmu piętnował postawę poprawności politycznej i poddawał krytyce rzeczywistość armii monarchii austro-węgierskiej (por. Davies 2000, Křístek 2000). W utworze M. Švandrlíka oprócz nawiązań do tekstu

J. Haška w zakresie sposobów osiągania różnego rodzaju komizmu znajdujemy także *explicite* odwołania do postaci Józefa Švejka, „dobrotliwego idioty”, uosobienia postawy antymilitarnej i antywojennej, który „Většinou si však [...] nasazuje masku prostáčka, která vyrovnává sarkasmus bezprostředním veselím a humornou žvanivostí” (Pytlík 1983, s. 220). Jedno z takich odwołań pojawia się w wypowiedzi starszego szeregowego Halíka, który uczył żołnierzy poprawnego salutowania:

„Poslušně hlásím, že jsem vojín Kefalín” řekl pomalu asistent režie. „Jaké poslušně hlásím?” nadsakoval frajtr. „Narukoval jste do lidově demokratické armády, rozumíte? Jestli nerozumíte, tak vám udělám takovou vojnu, že budete plakat jako v krematoriu! Švejků jeden!” (16).

Innym przykładem są działania majora Haluški, mające na celu podniesienia morale żołnierzy w koszarach na Zielonej Hoře:

Jako první opatření provedl čistku v kultuře. Vnikl do knihovny a vyřadil odtud Osudy dobrého vojáka Švejka. „Terazky je se Švýkom konec,” pravil. „Máme vela Švýkov u našich jednotok!” (231).

* * *

Zawarty w tytule artykułu frazeologizm *Vojna není kojná* pojawia się na początku powieści *Černí baroni* jako zwiastun wydarzeń, jakie czekają poborowych, którzy zostali powołani do batalionów roboczych i przybyli jako element niepewny politycznie do jednostki na Zielonej Hoře pod Nepomukiem, gdzie mieli się przekonać, że „Teprve vojná dělá z lidí chlapy” (7). Humorystyczny sposób przedstawienia tych trudnych wydarzeń jest tu narzędziem krytyki opisywanej rzeczywistości totalitarnej, jednocześnie prowokuje do refleksji, ponieważ wysmiewając głupotę ostrzega, że może być ona nie tylko śmieszna, ale też niebezpieczna. Wskazuje także, iż humor i śmiech pozwalają na przezwycięzenie traumy, ułatwiają przeżycie trudnego czasu, pomagają nie załamywać się w obliczu strachu o przyszłość, niepewności jutra. Taki sposób przedstawiania faktów potwierdza terapeutu-

tyczną funkcję śmiechu i humoru¹³. Ponadto ukazuje na inne istotne funkcje humoru i śmiechu w życiu społecznym, mianowicie na funkcję integracyjną, łączącą tych, którzy sprzeciwiają się reżimowi komunistycznemu (MY), oraz jednocześnie separującą, stawiającą ich w opozycji do władzy (MY – ONI). Humor zatem pełniąc pozytywną rolę społeczną przyczynia się do powstania wspólnoty śmiechu (por. Żygulski 1985) i umożliwia wytworzenie więzi społecznych a równocześnie staje się bronią w walce z opresyjnym reżimem.

Literatura

- Balowska G., 2004, *Lexikální prostředky vyjadřování obrazu nepřítelů v Černých baronech Miloslava Švandrlíka*, [w:] *Ty, já a oni v jazyce a v literatuře*, red. P. Mitter, Ústí nad Labem, s. 260–263.
- Balowska G., 2013, *Czeskie dziewiętnasto- i dwudziestowieczne porównania z komponentem ZWIERZE*, „Bohemistyka” nr 4, s. 243–265.
- Borecký V., 2000, *Teorie komiky*, Praha.
- Buttler D., 2001, *Polski dowcip językowy*, Warszawa.
- Chłopicki W., 1999, *O humorze poważnie*, Kraków.
- Davies Ch., 2000, *The Savage Style of Jaroslav Hašek. »The Good Soldier Švejk«*, „Stylistyka” IX, s. 301–313.
- Fidelius P., 2016, *Řeč komunistické moci*, Praha.
- Hašek J., 1990, *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*, díl 2, Praha.
- Hausenblas K., 1962, *O jazyce humoristické prózy*, [w:] *Knížka o jazyce a stylu soudobé české literatury*, Praha 1962, s. 86–96.
- Humor i karnawalizacja we współczesnej komunikacji językowej*, 2007, red. J. Mazur, M. Rumińska, Lublin.

¹³ Warto w tym miejscu przytoczyć słowa Władysława Chłopickiego omawiającego teorię współczesnego amerykańskiego filozofa humoru, estetyka Johna Morrealla, która głębiej wyjaśnia, dlaczego humor może w sytuacji traumatycznej pełnić rolę terapeutyczną. Jak zauważa W. Chłopicki, J. Morreall zakłada, że „humor powstaje na skutek nagłej, przyjemnej zmiany stanu psychicznego śmiejącego się człowieka: zmiana ta może dotyczyć przede wszystkim sfery intelektualnej, przenosząc nas ze stanu powagi, gdy nasz system pojęć jest w równowadze, do stanu rozbawienia wywołanego pojawieniem się jakiejś niespójności; może też dotyczyć głównie sfery emocjonalnej, a wtedy śmiech towarzyszy np. przypływowi uczuć pozytywnych, zanikowi uczuć negatywnych czy też wyzwoleniu się jakichkolwiek skumulowanych emocji” (Chłopicki 1999, s. 14).

- Humor polski*, 2015, seria *Humour and Culture* 3, red. Dorota Brzozowska, Władysław Chłopicki, Kraków.
- Humor w perspektywie kulturowo-językowej*, 2013, red. M. Karwatowska, L. Tymia-kin, Lublin.
- Hungarian Humour*, 2012, seria *Humour and Culture* 3, red. A. T. Litovkina, J. Sollosy, P. Medgyes, D. Brzozowska, Kraków.
- Křístek M., 2000, *Pojetí komična v Haškových Osudech dobrého vojáka Švejka a ve Vaňkově pokračování Švejk v ruském zajetí a v revoluci*, [w:] *Świat humoru*, red. S. Gajda, D. Brzozowska, Opole, s. 439–445.
- Pejčoch I., *Od Švejka k Terazkymu*, Cheb 2015.
- Pytlík R., 1983, *Knihy o Švejkovi*, Praha.
- Slovník české literatury po roce 1945*. Online: <http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=977> [dostęp: 14.11.2019]).
- Slovník spisovného jazyka českého*, t. I–VIII, Praha 1983.
- Świat humoru*, 2000, red. S. Gajda, D. Brzozowska, Opole.
- Švandrlík M., 1990, *Černí baroni aneb Válčili jsme za Čepičky*, Praha.
- Żygulski K., 1976, *Wspólnota śmiechu*, Warszawa.